

بررسی مبنای فقهی حدود مسئولیت بدگمانی اخلاقی در مبتلایان به پارانوئید

هاجر ذبیحی* | سید علی سیدموسوی** | مسعود جان بزرگی***

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی فقهی حدود مسئولیت سوء ظن اخلاقی در مبتلایان به پارانوئید بود. پارانوئید از شایع‌ترین اختلالات روانی است که یکی از آثار و نتایج آن در بیماران مبتلا، بدبینی است و از این جهت با ردیله اخلاقی سوء ظن همخوانی دارد. از این رو، تبیین حدود فقهی ادراک و رفتارهای برخاسته از ردایله اخلاقی مانند سوء ظن، با تغییر در شناخت، می‌تواند افراد مبتلا را در کاهش و حذف ادراک و رفتارهای بیمارگونه یاری رساند و زمینه‌ساز سلامت روانی در دنیا و سعادت اخروی آنان گردد. پژوهش حاضر از حیث هدف، بنیادی است. پژوهش در ابتدا با روش توصیفی از منابع روانشناسی به شناسایی سطوح و علائم پارانوئید و در منابع اخلاقی به انواع و زمینه‌های سوء ظن پرداخته است. در گام بعد با روش تحلیلی ارتباط این دو بحث را بررسی نموده است. در نهایت با روش اجتهادی به بررسی ادله قرآنی و حدیثی در زمینه سوء ظن پرداخته و حدود فقهی ادراک و رفتار افراد مبتلا به سوء ظن را مورد واکاوی قرار داده است. یافته‌های پژوهش بیانگر این است که سوء ظن اگر منجر به گناه شود، حرام است. اما اگر تنها جنبه شناختی و ذهنی را شامل شود، کراهت آن اثبات می‌شود.

کلیدواژه‌ها

فقه، اختلال روانی، پارانوئیا، سوء ظن، روابط اجتماعی.

این مقاله با حمایت بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی و در ذیل قرارداد پژوهشی آن بنیاد با دانشگاه قم به شماره ۸۴۰/۵۳۷ نگاشته شده است.

* دکترای قرآن و علوم، گرایش روانشناسی، مجتمع بنت‌الهدی، جامعه‌المصطفی، قم، ایران. (نویسنده مسئول) (zabihhajar@gmail.com)

** استادیار فقه و مبانی حقوق، جامعه‌المصطفی، قم، ایران.

*** استاد گروه روانشناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران. (psycojan@gmail.com)

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۰؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۵؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۸/۲۷)

□ ذبیحی، هاجر؛ سیدموسوی، سیدعلی، جان بزرگی، مسعود (۱۴۰۴). بررسی مبنای فقهی حدود مسئولیت بدگمانی اخلاقی در مبتلایان به پارانوئید، *فصلنامه*

اخلاق و حیاتی، ۳ (۳۶)، ۱۲۱-۱۴۴. | doi: 10.22034/re.2025.527969.2088

بیان مسئله

نظریه شناخت اجتماعی نظریه‌ای تاثیرگذار در قرن حاضر است، که توجه پژوهشگران را به خود معطوف کرده است. شناخت اجتماعی به این مسئله می‌پردازد که انسان در مورد افکار، احساسات، انگیزه‌ها و رفتارهای خود و دیگران چگونه می‌اندیشد (فیسک و تیلور، ۲۰۱۷، ص. ۴۵) یکی از مولفه‌های کلیدی در شناخت اجتماعی، نظریه ذهن است. نظریه ذهن به فرآیندی اشاره دارد که در آن افراد به طور خودکار درباره حالات ذهنی دیگران استنباط‌هایی انجام می‌دهیم (فریس و فریس، ۲۰۰۶، ص. ۳۹) نقص در این توانایی می‌تواند منجر به اختلالات شخصیتی شود که در صورت بی‌توجهی، آسیب‌های جدی فردی، خانوادگی و اجتماعی، از جمله فروپاشی بنیان خانواده و از دست رفتن موقعیت‌های شغلی و اجتماعی را به دنبال دارد (بورا و برک، ۲۰۱۶). با وجود تفاوت دیدگاه مکاتب روان‌شناسی درباره شخصیت، همگی آن را مجموعه‌ای از ویژگی‌های نسبتاً پایدار می‌دانند که فرد را از دیگران متمایز می‌کند.

در تعریف اختلال شخصیت^۱ آمده است: «شخصیت به‌عنوان یک الگوی پایدار از تجربه درونی - فرآیندهای ذهنی - و رفتار که به‌طور چشمگیر از انتظارات فرهنگ فرد منحرف می‌شود، تعریف می‌شود. این الگو در شناخت، هیجان‌پذیری، عملکرد بین‌فردی و کنترل تکانه‌ها تظاهر می‌یابد، انعطاف‌ناپذیر و فراگیر است، در نوجوانی یا اوایل بزرگسالی شروع می‌شود، با گذشت زمان پایدار است و به پریشانی یا اختلال در عملکرد منجر می‌گردد» (انجمن روانپزشکی آمریکا، ۲۰۱۳)

در نتیجه می‌توان گفت: مولفه مهم شخصیت ویژگی‌های رفتاری و ذهنی پایدار است و مولفه مهم اختلال شخصیت انحراف تجربیات و رفتارها از هنجارها و انتظارات اجتماعی است. در نهایت

-
1. Fiske & Taylor.
 2. Frith & Frith.
 3. Bora & Berk.
 4. Personality Disorder
 5. American Psychiatric Association.

عمده ترین مشکل افراد مبتلا به اختلال شخصیت مشکلاتی در شناخت، احساسات و عملکرد بین فردی در اجتماع است.

یکی از اختلالات شخصیت که بر اساس طبقه بندی DSM-5 در گروه A اختلالات شخصیت جای دارد، اختلال پارانوئید^۱ است.

مطالعات مؤید این است که اختلال شخصیت پارانوئید به نقص در تئوری ذهن مرتبط است، به طوری که افراد مبتلا معمولاً دچار تفکرات انتسابی و بدبینی شدید نسبت به دیگران هستند. این بیماران به راحتی رفتارهای دیگران را به خود نسبت می دهند و برداشت‌های نادرستی از نیت آن‌ها دارند. توانایی آن‌ها در استنتاج همدلانه و توجه به دیدار مشترک ضعیف است و این نقص‌ها به ایجاد سوء تفاهمات و بدفهمی‌های عاطفی منجر می شود. همچنین، هذیان‌ها و نگرانی‌های مداوم درباره وفاداری دیگران، مشکلات بیشتری را در درک حالات ذهنی افراد به وجود می آورد. در نتیجه، می توان نتیجه گرفت که نشانه‌های اختلال شخصیت پارانوئید به طور معنی داری با نقص در تئوری ذهن ارتباط دارند و تحریف‌های شناختی در این بیماران شایع است (بیرامی و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۵۳-۵۴)

در درمان پارانوئید سایکوتیک^۲ و نوروتیک^۳، رویکردهای متفاوتی بسته به شدت و نوع اختلال وجود دارد. هرچند شواهد کمی برای راهنمایی استفاده از دارودرمانی در اختلال شخصیت پارانوئید وجود دارد (بولند^۴، وردوین^۵ و رویز^۶، ۲۰۲۰). درمان شناختی-رفتاری^۷ به عنوان یکی از کارآمدترین شیوه‌های درمانی برای مدیریت پارانوئیا شناخته می شود. این رویکرد بر تعامل بین افکار، احساسات و رفتار تأکید دارد. به طور خلاصه، درمان شناختی رفتاری به افراد این امکان را می دهد که الگوهای

- 1 . paranoid.
- 2 . Psychotic.
- 3 . neurotic.
- 4 . Boland.
- 5 . Verduin.
- 6 . Ruiz.
- 7 . Cognitive Behavioral Therapy (CBT)

فکری خود را که به اختلال شخصیت پارانوئید^۱ کمک می‌کنند شناسایی کرده و آن‌ها را با افکار منطقی‌تر جایگزین کنند (کبودوند، ۱۴۰۳).

بر اساس نظام معرفتی اسلام شناخت را می‌توان اولین گام در حرکت به سوی سلامت روان معرفی کرد (سالاری فر و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۱۴۸) و قرار گرفتن در محدوده دین اسلام یعنی پذیرفتن و عمل به باید و نباید آن گام بعدی در مسیر سلامت روان است (همان، ص. ۱۵۱). یکی از باورهای تحریف شده رایج در بین جامعه مسلمان اینست که فکر و اندیشه انسان به عنوان یک پدیده شناختی و جوانحی در قلمرو باید و نباید دین جای ندارد. هرچند فقهای گذشته به طور کلی از تحلیل دقیق افعال درونی و شناختی اجتناب کرده‌اند و بر عملی بودن احکام شرعی تأکید کرده‌اند (سیدمرتضی، ۱۳۷۶، ج. ۲، ص. ۲۷۹؛ عبدالرحمان، ۱۳۷۸، ج. ۳، ص. ۵۱ و علامه حلی، ۱۳۷۹، ج. ۱، ص. ۲). اما، می‌توان با استناد به قاعده جامعیت شریعت و منجزیت علم اجمالی، شمولیت پدیده‌های شناختی را در فقه اثبات کرد. به این معنا که همه رفتارهای اختیاری، چه ظاهری و چه باطنی، دارای حکمی شرعی هستند. همچنین، آیات و روایات دینی که به اهمیت علم‌آموزی و جهاد با نفس اشاره دارند، تأکید می‌کنند که افعال قلبی و جوانحی نیز باید مورد توجه قرار گیرند. بنابراین می‌توان گفت اسلام بر لزوم رعایت سه حوزه فقهی، شامل فقه شناخت و باور، فقه احساسات و ارزش‌ها، و فقه رفتارهای جوارحی تأکید دارد (اعرافی، موسوی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۶) فقه الاخلاق در قلمرو هر سه حوزه فقهی ورود دارد. حوزه رفتاری مانند غیبت، تهمت و...؛ حوزه گرایش مانند: کینه، حسد و... و حوزه شناخت مانند سوء ظن و... است.

در متون دینی مفهوم سوءظن نزدیکترین واژه به پارانوئیا است. سوءظن مرکب از واژه‌های «سوء» و «ظن» است. «سوء» (به ضم سین) در لغت به معنای «بد» آمده است (قرشی، ۱۴۱۲، ج. ۳، ص. ۳۴۶ و راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص. ۴۴۱) و «ظن» در لغت، معنای احتمال قوی را می‌رساند، طرف راجع شک، ظن و طرف مرجوح شک، وهم است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص. ۵۳۹ و طریحی، بی‌تا، ج. ۶، ص. ۲۷۹) سوءظن در لغت به معنای گمان بد و تصور منفی نسبت به رفتار یا نیت دیگران (فراهیدی، بی‌تا، ج. ۸،

ص. ۱۵۲) و نگرشی منفی و بی‌اساس به دیگران است (راغب‌اصفهانی، ۱۴۲۷ق، ص. ۱۴۶). در مفهوم فقهی سوءظن شهید ثانی می‌فرماید: «منظور از بدگمانی حرام آن است که گمان بد را به قلب راه دهی و بدون یقین حمل بر بدی نمایی» (زین‌الدین عاملی، ۱۳۹۱ق، ص. ۲۰). در تعریف اخلاقی سوءظن به معنای گمان بد را به قلب راه دادن و نفس را به آن مایل گرداندن آمده است (نراقی، ۱۳۸۳ق، ج. ۱، ص. ۳۱۸) اما سوءظن در تعریفی تفسیری از قرآن، بمعنای تفسیر نادرست و اشتباه از سخنان و رفتار دیگران است. بدین معنا که هرگاه عملی از شخصی سرزند- که آن عمل قابلیت برداشت صحیح و نادرست را داشته باشد- و از آن عمل تفسیر بد و ناصحیح شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ج. ۳، ص. ۳۸۷) این واژه در قرآن بیشتر در زمینه‌های اخلاقی و اجتماعی به کار رفته است و غالباً به معنای گمان بد در مورد دیگران است که می‌تواند به زبان فرد و جامعه باشد و باعث ایجاد تفرقه و نفاق در جامعه اسلامی می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج. ۱۸، ص. ۴۸۳) و می‌تواند باعث ایجاد بی‌اعتمادی در جامعه شود و به روابط انسانی آسیب جدی وارد کند. در فلسفه اخلاق، «سوءظن» به عنوان یک خصیصه منفی شناخته می‌شود که بر تصمیم‌گیری‌ها و روابط انسانی تأثیر منفی می‌گذارد و به عنوان یک بیماری اخلاقی بر شخصیت فرد آسیب می‌زند (ابن‌مسکویه، ۱۴۱۰ق، ج. ۱، ص. ۱۶۷). در روانشناسی اخلاق، سوءظن بر روابط انسانی و اعتماد افراد تأثیر منفی دارد. افراد با سوءظنی تمایل دارند که به یکدیگر بی‌اعتماد شوند و این باعث کاهش همکاری و روابط مثبت می‌شود (سیمپسون^۱، ۲۰۰۷، ص. ۵۸۸).

سوءظن و بد دلی نسبت به خدا و خلق یکی از صفت ناپسند اخلاقی است که منشأ آن ترس و ضعف نفس است، زیرا افراد ترسو و درگیر ضعف نفس، هر فکر باطلی را که به خاطرشان می‌گذرد و به قوه و اهمیت آنها در می‌آید اعتبار می‌بخشد و این صفت از آسیب‌زاترین رذایل اخلاقی است. (نراقی، بی‌تا، ص. ۲۳۲)

جدول زیر شباهتهای این بیماری با رذیله اخلاقی سوء ظن را نشان می دهد.

سوء ظن در متون دینی	پارانویید در روانشناسی	
<p>مَنْ سَاءَ ظَنُّهُ سَاءَ وَهْمُهُ؛ هر که بدگمان باشد، بد پندار شود. غرر الحکم: ۷۹۶۰ اطْرَحُوا سُوءَ الظَّنِّ بَيْنَكُمْ؛ فان الله عزَّ وجلَّ نهي عن ذلك؛ گمان بد نسبت به یکدیگر را دور افکنید؛ زیرا خداوند عزَّ و جلَّ از این امر نهي فرموده است. (الخصال: ۱۰/۶۲۴)</p>	<p>افکار و اعمال دیگران را تهدیدکننده و بدخواهانه می پندارند. (بال، ۱۹۹۸)</p>	<p>ویژگیهای شناختی</p>
<p>سُرُّ النَّاسِ مَنْ لَا يُثِقُ بِأَحَدٍ لِسُوءِ ظَنِّهِ، وَلَا يُثِقُ بِهِ أَحَدٌ لِسُوءِ فِعْلِهِ. بدترین مردم کسی است که به سبب بدگمانی به هیچ کس اعتماد نمی کند و دیگران نیز به سبب بد کرداریش به او اعتماد نمی کنند. (غرر الحکم: ۵۷۴۸)</p>	<p>حس بی اعتمادی به دیگران خصیصه اصلی افراد مبتلا به پارانویید است. (سادوک و کاپلان، ۱۳۷۵)</p>	<p>ویژگیهای گرایشی</p>
<p>إِنَّ الجُبْنَ وَ البخل وَ الحرصَ غَرِيظَةً وَاحِدَةً يَجْمَعُهَا سُوءُ الظَّنِّ؛ همانا ترس و بخل و آزمندی، [جلوه های] يك خصلتند که بدگمانی، آنها را فراهم آورده است. بحار الأنوار: ۲۱/۳۰۴/۷۳ إِيَّاكُمْ وَ الظَّنَّ؛ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ، وَ لَا تَحَسَّسُوا، وَ لَا تَجَسَّسُوا؛ از گمان پرهیزید؛ زیرا گمان دروغ ترین سخن است، و تجسس و کنجکاوی نکنید. (سنن ابی داود: ۴۹۱۷/۲۸۰/۴)</p>	<p>بیماران مبتلا به این اختلال اغلب دچار حسادت، کینه و تجسس هستند. آنها تنبیه گرانه رفتار می کنند و به طور معمول اهل بخشش نیستند. (سادوک و کاپلان، ۱۳۷۵)</p>	<p>ویژگیهای رفتاری</p>

منشأ پارانویید

عوامل ژنتیکی و روانی در ایجاد اختلال پارانویید نقش دارد. مطالعات نشان داده که تقریباً ۷۸٪ از افراد مبتلا، حمایتگری بیش از حد یا بی توجهی بیش از حد و یا آسیب‌هایی را در کودکی تجربه کرده‌اند (اوتل و منیر، ۲۰۲۲) می توان گفت این تجارب موجب احساس فقدان ارزش خود و عدم شناخت استعدادها و تواناییهای خود شده و ایجاد حس ناامنی و ترس از موقعیت‌های مختلف در کودک می شوند. این موضوع می تواند کودک را مستعد ابتلا به اختلال منفی نگری در سنین بزرگسالی کند.

منشأ سوء ظن

سوء ظن و بد دلی نسبت به خدا و خلق یکی از صفت ناپسند اخلاقی است که منشأ آن ترس و ضعف نفس است، زیرا که افراد ترسو و درگیر ضعف نفس، هر فکر باطلی را که به خاطرشان می گذرد و به قوه واهمه آنها در می آید اعتبار می بخشد و این صفت از آسیب‌زاترین رذایل اخلاقی است. (نراقی، بی تا، ص ۲۳۲)

با مقایسه مؤلفه‌های شناختی گرایشی و رفتاری افراد مبتلا به اختلال پارانویید و مولفه‌های شناختی گرایشی و رفتاری افراد مبتلا به سوء ظن و همچنین زمینه‌های اختلال پارانویید و بیماری اخلاقی

سوءظن، می‌توان نتیجه گرفت: سوءظن نسبت به دیگران را می‌توان همان اختلال پارانوئید در روانشناسی معرفی کرد و سوءظن نسبت به خدا و خود از بحث ما خارج می‌شود.

سوء ظن اختیاری و غیراختیاری (اختلال پارانوئید نوروتیک و سایکوتیک)

پارانوئید به عنوان یک اختلال شخصیت شامل الگوی فراگیر بی‌اعتمادی و بدبینی به دیگران است، به طوری که فرد باور دارد دیگران قصد آسیب رساندن به او را دارند و رفتارهای آن‌ها را به طور منفی و به عنوان تهدیدی علیه خود تفسیر می‌کند (انجمن روانشناسی آمریکا، ۲۰۲۲). کاپلان و سادوک (۲۰۱۷) در تعریف پارانوئید اینگونه می‌نویسند: «پارانوئید یک اختلال شخصیت است که با بی‌اعتمادی و سوءظن نسبت به دیگران مشخص می‌شود، به طوری که فرد معتقد است دیگران قصد آسیب رساندن یا فریب دادن او را دارند، حتی بدون شواهد معتبر برای این تصور». پارانویا با تمام ابعاد ادراک احتمال ریسک برای هر دو نوع رویداد منفی و خنثی ارتباط دارد. این ابعاد شامل احتمال وقوع، آسیب احتمالی، قابلیت کنترل و عمدیت (یعنی عمدی بودن) رویدادها می‌شود. به این معنی که افراد مبتلا به پارانویا به طور گسترده‌تر و حساس‌تر نسبت به احتمال آسیب رویدادهای مختلف واکنش نشان می‌دهند، چه این رویدادها منفی باشند و چه خنثی باشد (سو^۱، و همکاران، ۲۰۲۴). مطالعات نیدهارت^۲ و همکاران (۲۰۲۴) مطالعات جدید بر نقش طیف‌بندی شدت و اختلالات شناختی در مدیریت این بیماری تأکید دارند. هر طیف این اختلال نیازمند نوعی از درمان هستند، زیرا مطالعات نشان می‌دهند که در پارانوئید، هم کمبود در توانایی درک حالات ذهنی (کم‌فهمی ذهنی) و هم تمایل به انتساب بیش از حد نیت‌ها و حالات ذهنی دیگران (افزایش فهم ذهنی) وجود دارد، که در صورت عدم درمان هر دو عامل می‌توانند به تشدید علائم پارانویا کمک کنند (فوکس^۳ و همکاران، ۲۰۲۴).

با توجه به طیفی بودن پارانوئید و افزایش علائم روان‌پزشکی و مقابله‌های غیرسازگارانه در مراتب بالاتر بیماری (نیدهارت و همکاران، ۲۰۲۴) می‌توان پارانوئید را به دو نوع سایکوتیک و نوروتیک تقسیم کرد. این دو نوع پارانوئید از نظر شدت، علائم و پیامدهای بالینی تفاوت‌هایی دارند؛ پارانوئید

1. So.

2. Neidhart.

3. Fuchs.

سایکوتیک به وضعیت‌هایی اطلاق می‌شود که در آن فرد به طور کامل از واقعیت جدا می‌شود و باورهایی کاملاً غیرواقعی و توهمی در مورد توطئه‌ها و تهدیدات در ذهنش شکل می‌گیرد. این نوع پارانوئید معمولاً با بروز توهمات حسی و فکری همراه است که فرد را از توانایی تشخیص واقعیت از خیال باز می‌دارد. (میونچ، ۲۰۲۲). پارانوئید سایکوتیک می‌تواند منجر به رفتارهای پرخاشگرانه یا اضطراب شدید شود و نیاز به مداخلات فوری درمانی دارد (هولس، ۲۰۲۱). در مقابل، پارانوئید نرووتیک اغلب کمتر شدید است و معمولاً با احساسات اضطراب و عدم اطمینان در ارتباط است تا با توهمات واقعی. در این نوع پارانوئید، فرد ممکن است نگرانی‌هایی در مورد نیت‌های دیگران داشته باشد. افراد مبتلا به پارانوئید نرووتیک معمولاً از قابلیت‌های شناختی سالم‌تری برخوردارند و توانایی تشخیص واقعیت را حفظ می‌کنند، اما این باورهای مشکوک و غیرقطعی می‌تواند اضطراب و استرس زیادی را برای آنها به وجود آورد (فریمن^۳ و همکاران، ۲۰۲۰).

در درمان پارانوئید سایکوتیک و نرووتیک، رویکردهای متفاوتی بسته به شدت و نوع اختلال وجود دارد. در اختلالات پارانوئیدی سایکوتیک، درمان معمولاً بر اساس استفاده از داروهای ضد روان‌پریشی^۴ و درمان‌های روان‌درمانی مانند درمان تحلیلی یا درمان شناختی-رفتاری برای کاهش افکار پارانوئید و بهبود واقعیت‌سنجی متمرکز است. در این حالت، هدف اصلی کاهش علائم سایکوتیک و بازگشت فرد به سطحی از عملکرد روزمره است. در پارانوئید نرووتیک، درمان بیشتر بر اساس روان‌درمانی، به‌ویژه درمان شناختی-رفتاری یا درمان تحلیلی، برای کمک به فرد در شناسایی و اصلاح الگوهای فکری منفی و خودمحور است. درمان شناختی-رفتاری می‌تواند به افراد کمک کند تا تفکرات تحریف‌شده خود را شناسایی و به شیوه‌ای منطقی‌تر به آنها پاسخ دهند. همچنین، در هر دو نوع پارانوئید، حمایت‌های اجتماعی و خانوادگی نیز می‌توانند به بهبود وضعیت کمک کنند (کاپلان و سادوک، ۲۰۱۴؛ سادوک و سادوک، ۲۰۱۵).

1. Muench.

2. Hollis.

3. Freeman et al.

4. antipsychotics.

بررسی حکم سوء ظن در متون دینی (قرآن و روایات)

حسُن ظن و سوء ظن در روانشناسی مثبت‌گرا و روانشناسی اجتماعی مطرح است. هر چند حجم بزرگی از ادبیات علمی در این زمینه وجود دارد و در حوزه علوم اجتماعی، مطالعات و تئوری‌های گسترده‌ای در این زمینه وجود دارد. در ادامه پژوهش به بررسی دلایل و شواهد فقهی حدود مسئولیت بدگمانی اخلاقی در مبتلایان به پارانوئید می‌پردازد. بدین منظور ابتدا شواهد قرآنی و سپس شواهد روایی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

دلایلی از آیات

آیه ۱۲ سوره نور

خداوند متعال در آیه ۱۲ سوره نور می‌فرماید: «چرا هنگامی که آن [بهتان] را شنیدید، مردان و زنان مؤمن گمان نیک به خود نبردند و نگفتند: این بهتانی آشکار است؟»^۱ معنای آیه اینست که چرا وقتی افک^۲ را شنیدید، به انسانهای مومن بدون شاهد و قرینه سوء ظن پیدا کردید و به شایعه پردازان که بدون علم و آگاهی درباره مومنین سخن گفتند، حسن ظن؟! درحقیقت سرزنش و توبیخی است برای سوء ظن به کسانی که بدان‌ها تهمت زده شده و گسترش خبری که از حقیقت آن اطلاعی ندارند (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج. ۱۵، ص. ۱۳۹).

اولین سوال در این آیه، از متعلق امر و نهی است؛ اینکه آیه ناظر به بعد شناختی و کنترل نگرش است یا درصدد جلوگیری از گناهانی (تجسس، غیبت، مسخره و...) که نشأت گرفته از آن نگرش هستند؟ نظریه اول: خود ظن متعلق حکم است، بر اساس اصالة الظهور، اصالة الموضوعیه، اصالة عدم الحذف و عدم تقدیر، آیه می‌گوید: لولا ظن المؤمنون خیراً، مجازی در اسناد یا در لفظ نیست، چیزی حذف نشده، چیزی مقدر نیست، پس متعلق خود ظن است. نظریه دوم: تعلق امر و نهی به ترتب آثار ظن است، ظن عملی غیراختیاری است. تجارب انسان از وقایع و حوادث کدهایی را ارائه می‌دهد و نگرش فرد به دیگران را رقم می‌زند. به این دلیل در حوزه

۱. «لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَأَنفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ»

۲. به معنای برگرداندن و وارونه کردن (معجم مقاییس اللغة، ۱۳۹۹ ج. ۱، ص. ۱۱۸) یا هر چیزی است که از حقیقتش بازگردانده شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص. ۷۹-۸۰).

اخلاق و فقه قرار نمی‌گیرد، آنچه که غیر اختیاری است، ثواب و عقاب و مدح و ذم بر آن بار نمی‌شود. پس منظور آیه اینست که آثار حُسن ظن را مترتب بکن، آثار سوءظن را مترتب نکن. پس اثر در اینجا مقدر است، اظهار گاهی در سخن است و گاهی در عمل است، اینجا اعم از اظهار زبانی و عملی است.

در پاسخ به نظریه دوم که متعلق امر و نهی را ترتب آثار ظن می‌داند می‌توان گفت: چنین نیست که افعال جوانحی و رفتارهای درونی کاملاً غیر اختیاری باشند، همان گونه که نگرشها و اعتقادات با مقدمات اختیاری می‌تواند اختیاری بشود. انسان می‌تواند در گمان نیک یا بد بُردن به دیگران، خود تنظیمی داشته باشد. آیت الله مکارم شیرازی در تفسیر این آیه می‌فرماید: بهتر این است که انسان با تفکر روی احتمالات گوناگون، گمان بد را در بسیاری از موارد از خود دور سازد؛ به این ترتیب که در راه‌های حمل بر صحت بیندیشد و احتمالات درستی را که در مورد آن عمل وجود دارد در ذهن خود مجسم سازد و کم‌کم بر گمان بد غلبه کند (۱۳۶۲، ج. ۲۲، ص. ۱۸۲).

کنترل افکار به عنوان یک مهارت روانشناختی در بسیاری از رویکردهای درمانی مورد توجه قرار می‌گیرد. به‌ویژه در رویکردهای شناختی-رفتاری^۱، تمرکز بر شناسایی و اصلاح افکار خودکار و منفی است (رئیس و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۲).

در رویکرد روان‌شناسی شناختی، نظریه‌پردازانی مانند آرون بک^۲ و آلبرت الیس^۳ به اهمیت شناسایی و اصلاح افکار منفی اشاره کرده‌اند. شناخت درمانی^۴ شناخت‌های خودکار و ناسازگار را شناسایی می‌کند و به افراد کمک می‌کند تا این افکار را کنترل کرده و آنها را با افکار سالم و مثبت جایگزین کنند. آرون بک^۵ (۱۹۹۵) بر این باور است که بسیاری از مشکلات روانی ناشی از افکار منفی و تحریف‌شده هستند و درمان از طریق تغییر این افکار امکان‌پذیر است.

1 . CBT.

2 . Aaron T. Beck

3 . Albert Ellis.

4 . Cognitive Therapy

5 . Aaron T. Beck.

از نظر حقوقی نیز برخی ردائل اخلاقی از اسباب و زمینه‌های روانی جرم‌زایی است، عامل جرم‌زا، به هرگونه موقعیت و شرایط جسمانی، روانی و اجتماعی اطلاق می‌شود که در پیدایش یا افزایش جرم تاثیرگذار باشد، هر چند بوجودآورنده حتمی و قطعی جرم و خطای رفتاری نیست اما عامل زمینه ای مهمی در شکل‌گیری و پیدایش گناه و خطای رفتاری می‌باشد (هدایی، ۱۳۸۵، ص ۳۶).

مبحث دوم: سوال ناظر بر نظریه اول (که متعلق امر و نهی را ظن بعنوان امر شناختی می‌دانست) است. اینکه در شرع به امور درونی و جوانحی عقاب مترتب نمی‌شود، امور درونی مشمول ثواب می‌شوند، اما نیات مشمول عقاب نمی‌شوند. در نتیجه این امر و نهی ناظر به آثار رفتاری سوء ظن است.^۱

در پاسخ دلیل دوم می‌بایست توجه داشت که دلیلی بر اطلاق عدم شمول عقاب بر امور باطنی و جوانحی وجود ندارد، آنچه در حدیث رفع آمده؛ حسد، طیره و... است برخی از فقها و مفسران حدیثی، به نقد این حدیث پرداخته‌اند و معتقدند که باید با دقت بیشتری به معنای حدیث و شرایط صدور آن توجه کرد.^۲

برخی دیگر از فقها معتقدند که این حدیث به طور عام و کلی نمی‌تواند مبنای قانونی برای تمام امور باشد، بلکه باید در چارچوب خاصی از اصول فقهی و قواعد کلی اسلام فهم شود. برخی از فقها و مفسران حدیثی به نقد این حدیث پرداخته‌اند و معتقدند که باید با دقت بیشتری به معنای حدیث و شرایط صدور آن توجه کرد. برای مثال، این حدیث ممکن است در شرایط خاصی از جمله در جنگ یا در زمان‌هایی که فرد تحت فشار قرار دارد، صدق کند. همچنین برخی فقها معتقدند که این حدیث به طور عام و کلی نمی‌تواند مبنای قانونی برای تمام امور باشد، بلکه باید در چارچوب خاصی از اصول فقهی و قواعد کلی اسلام فهم شود.^۳ از سوی دیگر در روایت آمده است «نية المؤمن خیر من عمله، و نية الكافر شر من عمله» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۸۲).

۱. «رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي تِسْعَةٌ: الْخَطَأُ، وَالسَّيِّئَاتُ، وَمَا أَكْرَهُوا عَلَيْهِ، وَمَا لَا يَعْلَمُونَ، وَمَا لَا يَطْبِقُونَ، وَمَا اضْطُرُّوا إِلَيْهِ، وَالْحَسَدُ، وَالطَّيْرَةُ، وَالتَّفَكُّرُ فِي الْوَسْوَسَةِ فِي الْخَلْقِ مَا لَمْ يَنْطَلِقْ بِشَفَقَةٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵، ص ۳۰۳).

۲. خمینی، سید حسن. (۱۳۸۹). حدیث رفع. پژوهشنامه متین، ۱۲(۴۷)، ۱۳-۶۰.

۳. قنبری شیخ شبانی، حسن؛ قنبری شیخ شبانی، محمدتقی (۱۴۰۰). بازکاوی حدیث رفع. جستارهای فقهی و اصولی، سال هفتم، شماره ۲۵، ص ۳۷ تا ۶۸.

خداوند متعال تصمیم گناه را مشمول عقاب نمی‌کند، اما اینکه هیچ‌چیز درونی مشمول عقاب نمی‌شود، درست نیست، مثل کُفر، شرک و امثالهم امور درونی است، رفع عقاب از امور باطنی یک قانون عام نیست.^۱

در نتیجه بفرض قبول غیراختیاری بودن ظن و تعلق امر و نهی به ترتب آثار آن، خطور افکار - سوء ظنی - شاید در اختیار شخص نباشد اما نگاه داشت آن در صفحه ذهن و پرورش آن در اختیار انسان است و اختیار یکی از مبانی انسان شناسی در روانشناسی اسلامی است، بدین معنا که فرد می‌تواند با اصلاح نگرش و حسن ظن آن را کنار بگذارد (شجاعی، ۱۴۰۳، ص. ۱۷۷) و همین میزان از اختیار برای تکلیف کفایت می‌کند.

آیه ۱۲ سوره حجرات^۲

مباحث مطرح در سوره حجرات روابط میان فردی و اجتماعی است، یکی از احکام در ارتباطات میان فردی مبحث پرهیز از سوءظن است. ظاهر امری است که مفهوم نهی را در بردارد. هر عملی که اختیاری باشد، می‌توان از آن نهی کرد، در نتیجه قدر متیقن اجْتَبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ، اجتناب از ظن سوء در روابط اجتماعی است. در ادامه آیه علت نهی را آورده و آن را مقدمه‌ای برای تجسس و غیبت شمرده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ج. ۳، ص. ۳۲۳).

می‌توان گفت اجتنابوا یک حکم احتیاطی می‌شود، دانه وسیعی از ظنون را اجتناب کنید، بدانید برخی از این ظنون سوء، گناه است، نمی‌توان گفت: به طور کلی حرمت را می‌رساند، بلکه در ابتدا یک احتیاط را بیان می‌کند و سپس می‌فرماید: بدانید برخی از این دانه گسترده ظنون «اثم» هستند، اثم در آیات قرآن ظهور در همان گناه دارد، پس ترک آن الزامی است نه احتیاطی؛ آیه ظرفیت این را دارد که وجوب و استحباب هر دو افاده شود. بنابراین در این آیه با وضوح بیشتری نسبت به آیه ۱۲ سوره نور، احتمال اینکه ظن متعلق حکم باشد، وجود دارد، زیرا اگر ظن امری مهارپذیر و اختیاری باشد خود ظن متعلق نهی می‌باشد. طبیعتاً اجتناب از ظن ترتیب آثار را هم در بر می‌گیرد. البته شرایط اجتماعی در گسترش نگرش مثبت یا منفی - گسترش ظنون خیر یا شر - مهم تلقی می‌شود، در

۱. «وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» (لقمان: ۱۳)

۲. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ...»

شرایطی که فساد گسترش یافته، نمی‌توان تنها با نگرش مثبت به مسائل نگریست.

آیه ۳۶ سوره اسراء

«و آنچه را بدان علم نداری، پیروی مکن؛ چرا که گوش و چشم و دل، همه مورد بازخواست قرار خواهند گرفت»^۱ این آیه به روشنی از دنبال کردن هر چیزی که به آن علم و یقین وجود ندارد، نهی شده است. با توجه به اطلاق آیه (بدون هیچ قید و شرطی)، این نهی هم شامل اعتقادات غیرعلمی می‌شود و هم اعمال غیر مستند. انسان خردمند در زندگی خود، از گمان، شک و اوهام پیروی نمی‌کند؛ بلکه یا در مسائل ضروری زندگی، خود دارای دانش و تخصص است و بر اساس آن عمل می‌کند، یا به سخنان کسی اعتماد می‌کند که به راستی گویی و درست‌اش اطمینان دارد. (طباطبائی، ۱۳۷۸، ج. ۱۳، ص. ۱۲۶) در واقع، این آیه به هشدار می‌دهد که امور غیر مستند، موهوم و مشکوک را نباید باور کرد، در ذهن پذیرفت، در عمل به کار بست، منتشر کرد یا گسترش داد. البته روشن است که هر امر غیرعلمی لزوماً حرام نیست؛ موارد بسیاری وجود دارد که فرد چیزی را بدون آگاهی کامل نقل می‌کند، اما این کار آسیبی به کسی نمی‌زند.

مصادیق تعارض بین هیئت (صورت عمل) و اطلاق متعلق حکم است. در چنین تعارضی، باید اطلاق را پذیرفت و هیئت را در مواردی که یقین به عدم حرمت وجود دارد، بر کراهت حمل کرد. در آیه‌ای که درباره سوءظن وارد شده، اطلاق دیده می‌شود: «سوءظن به دیگران نداشته باشید»، بدون آنکه «دیگران» به گروه خاصی محدود شده باشند. بعید نیست در این آیه، احتمال اطلاق حکم نسبت به غیر مسلمانان را نیز بپذیریم یا حتی ترجیح دهیم.

آیه ۸۳ سوره بقره

«وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا» برای قول چهار معنا آمده است؛ آنچه که از دهان خارج می‌شود، خودگویی‌های درونی، رای دیدگاه و الهام (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ق، ص. ۶۸۸) کلمه «قول» اشتراک لفظی دارد، مقصود از «قولوا» در این آیه و اکثر آیات به معنای آنچه که از دهان خارج می‌شود است و یک ادب رفتاری است در روابط میان فردی است ارتباط دارد. در آیه ۸ سوره مجادله به نظر و فکر و آنچه

۱. «وَلَا تُقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (اسراء، ۳۶)

در ذهن هست قول اطلاق شده است؛ «وَيَقُولُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللَّهُ؛ و در دل می گویند: «چرا خداوند ما را بخاطر گفته هایمان عذاب نمی کند؟!» (طبرسی، ۱۴۰۸، ج. ۲۴، ص. ۲۷۷؛ طباطبایی، ۱۳۷۸، ج. ۱۹، ص. ۳۲۵) روایاتی نیز در برخی تفاسیر ذیل این آیه ذکر شده است، که قرینه ایست بر اینکه «قولوا» شامل رأی هم می شود.^۱ مفهوم سوءظن، گمان بد در باطن است، و حداقل مفهومی که از «قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا» می توان در نظر گرفت ترتیب اثر ندادن به ظن است، اینست که ترتیب اثر ندهید به آنچه در ذهنتان هست تا اینکه علم پیدا بکنید. باید متذکر شد همیشه سخن بد گفتن ناشی از سوءظن نیست، آیه مطلق است، در روایت فوق امام می فرمایند: اگر چیزی در ذهنتان خطور می کند، ترتیب اثر ندهید، لذا از این حیث با سوءظن ارتباط دارد. روایت به دو صورت قابل تفسیر است: اول؛ روایت «وَلَا تَقُولُوا إِلَّا خَيْرًا حَتَّى تَعْلَمُوا مَا هُوَ»، یعنی «لا تعتقدوا، لا تظنوا إلا خيراً حتى تعلموا»، اگر این احتمال را بدهیم، در این صورت روایت می گوید: آیه با حسن و سوءظن ارتباط دارد و سوءظن یعنی گمان خود را کنترل بکنید. دوم: این است که «لا تقولوا» یعنی سخن ظاهری شما جزء خوبی نباشد، تا اینکه بدانید، یعنی مادامی که ظن به بدی دیگران دارید، در زبان جاری نکنید.

زبان نه تنها به عنوان ابزاری برای انتقال اطلاعات، بلکه به عنوان نمادی از افکار، احساسات و خواسته های درونی افراد عمل می کند. تحقیقات نشان می دهند که افکار و احساسات نه تنها محتوای کلامی، بلکه عناصر غیرکلامی مانند حالت چهره، زبان بدن و آهنگ گفتار را نیز تحت تأثیر قرار می دهند. افکار مثبت تمایل به ایجاد کلام مثبت دارند، در حالی که افکار منفی اغلب به بیان کلامی منفی منجر می شوند. این ارتباط به این دلیل است که افکار، به عنوان محرک های درونی عمل می کنند. فردی دارای افکار مثبت است، کلام او معمولاً همراه با واژه های امیدبخش، لحن گرم و حالت های چهره ای دوستانه تر است. در مقابل، افکار منفی می توانند منجر به استفاده از واژه های انتقادی، لحن تند و حالات چهره ای نامطلوب شوند. این پدیده نشان می دهد که کلام ابزاری

۱. عَنْهُ عَنِ ابْنِ فَضَّالٍ عَنْ ثَعْلَبَةَ بْنِ مَيْمُونٍ عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: «وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا» قَالَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَلَا تَقُولُوا إِلَّا خَيْرًا حَتَّى تَعْلَمُوا مَا هُوَ. (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۲، ص. ۱۶۴).

قدرتمند برای انتقال افکار، باورها و حالات درونی فرد به دیگران محسوب می‌شود (مک نیل، ۱۹۹۲، ص. ۱۵۰-۱۵۷).

بنابراین با توجه به روانشناسی زبان و کلام می‌توان گفت: آیه نه تنها به رعایت ادب در کلام و نیکو بودن سخن دعوت می‌کند بلکه به مثبت اندیشی نسبت به دیگران (حسن ظن) و پرهیز از نگرش منفی (سوء ظن) فرا می‌خواند. در نتیجه قول در آیه شامل افکار و خطورات ذهنی نیز می‌شود.

دلایلی از روایات

دسته اول

امام علی علیه السلام می‌فرماید: **أَطْرَحُوا سُوءَ الظَّنِّ بَيْنَكُمْ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ نَهَى عَنْ ذَلِكَ** (صدوق، ۱۳۶۲، ج. ۲، ص. ۶۲۴) «أَطْرَحُوا» مانند اجتناب از افعالی است که مفهوم نهی را در بر دارد، هر چند به صورت امر آمده باشد؛ همچنین در این روایت با نوعی تأکید همراه است؛ می‌فرماید: **«فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ نَهَى عَنْ ذَلِكَ»** همین جمله ما را به نهی می‌رساند. بر اساس تحلیل اصولی، صیغه نهی در آیات قرآنی و روایات از جایگاه محوری در استنباط احکام فقهی برخوردار است، چرا که بخش عمده‌ای از آیات الاحکام با این صیغه تشریح شده‌اند. این نهی‌ها همواره حاکی از حرمت نیستند، بلکه - با توجه به تقسیم‌بندی روایی امام علی علیه السلام مبنی بر تقسیم آیات به امر، زجر (نهی)، ترغیب و ترهیب - می‌توانند بر دو گونه الزامی (حرام) یا تحریمی (کراهت) دلالت کنند (عیاشی، ۱۳۸۰، ج. ۱، ص. ۱۱۰).

در روایت دیگری امر به بازسازی شناختی می‌شود و حضرت می‌فرماید: **«أُطْلِبُ لِأَخِيكَ عُذْرًا»** (صدوق، ۱۳۶۲، ج. ۲، ص. ۶۲۲) امر می‌کند که نگرش به آن امر بدبینانه نباشد و در ذهن و اندیشه خود دلیلی بر آن امر پیدا کن، پس ظاهر امر در این فراز تکلیف الزامی است. در اینجا نحوه برخورد صحیح با رفتارهای مبهم، مبتنی بر «جست‌وجوی عذر» معرفی شده است؛ به این معنا که باید برای گفتار و کردار برادر ایمانی مان توجیهی نیکو بیابیم و اگر عذری نیافتیم، خودمان برای او عذری بتراشیم.

این روایت ظهور قوی‌تری دارد که مقصود، همان نگرش درونی باشد؛ یعنی امر باطنی و درونی را می‌گوید بنابراین بحث ترتیب آثار در اینجا نیست، «أَطْرَحُوا سُوءَ الظَّنِّ بَيْنَكُمْ» ممکن است بافت جمله دلالت بر ترتیب اثر باشد، اما «أُطْلِبُ لِأَخِيكَ عُذْرًا» مقصود این است که برای کاری که

می‌توان دو گونه تفسیر داشت، تا هنگامی که تفسیر نیکو می‌توان کرد از گمان بد اجتناب شود، و تفسیری اختیار شود که فرد را از خطا بری می‌کند، (جمعی از مؤلفان، ۱۳۸۵، ص. ۷۱) این تفسیر مختار بین دو گونه تفسیر و تعبیر همان نگرش شخص و بعد جوانحی ظن را تبیین می‌کند؛ البته ممکن است این نگرش‌ها، در ظاهر هم اثر کند ولی به نظر می‌رسد نگرش درونی و امر باطنی، جزء مدلول روایت است و قائل است به این‌که وقتی خواستی فعل او را تحلیل و تفسیر کنی، برای خطای او یک عذری پیدا کن تا تفسیر تو نسبت به او، تفسیر خوب و درستی باشد. اصل فقهی «حمل بر صحت» نیز این مورد را در بر می‌گیرد؛ یعنی در حق مومنین از سوء ظن و آنچه باعث ننگ و بی‌آبرویی او می‌شود، پرهیز کنید. (انصاری، ۱۴۳۷ق، ج. ۲، ص. ۳۹۱؛ فیض کاشانی، ۱۳۳۹، ج. ۵، ص. ۲۶۹)

دسته دوم

روایتی از رسول گرامی اسلام ﷺ: «إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الكَذِبِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۷۲، ص. ۱۹۵) و همچنین در روایت مشابه دیگری فرمود: «إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّهُ أَكْذَبُ الحَدِيثِ» (نوری طبرسی، ۱۳۶۶، ج. ۹، ص. ۱۴۷) در ابتدا «إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ» از ظن نهی می‌کند و بعد می‌فرماید: «فإنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الكَذِبِ» این روایت اولاً؛ مشتمل بر نهی است و حرمت را افاده می‌کند و ثانیاً: «إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ» مطلقاً است که بحث ما - یعنی سوء ظن - را شامل می‌شود و ممکن است که ظنون در امارات را هم در برگیرد و بعید نیست که بحث ما هم مشمول دلالت روایت بشود. امام سجاد علیه السلام می‌فرماید: «فإنَّ الشُّكُوكَ وَالظُّنُونِ لَوَاقِحُ الفِتَنِ وَمُكْدِرَةٌ لِصَفْوِ المَنَائِحِ وَالمِئْمَنِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۹۱، ص. ۱۴۷) حضرت از خدا می‌خواهد پرده‌های ظلمانی شک و دودلی محو گردد - ایشان ظن را هم ردیف و هم معنی شک آورده و برای هر دوی آن‌ها صفات مشترکی شمرده است - منظور آن ظنی است که ملاک فتنه انگیزی و کدورت است - یعنی همان پندارها و خیال‌های بی‌اساس که سوء ظن را نیز شامل می‌شود - (جمعی از نویسندگان، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۸۴۶).

دسته سوم

روایتی از امیر مومنان علی علیه السلام: «تا می‌توانی کار برادر خود را بر بهترین وجه، تفسیر کن مگر این که برهان و حجت داشته باشید.»^۱ امام علی علیه السلام در این راستا می‌فرماید که باید سخنان دیگران را تا

۱. قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «ضَعْ أَمْرَ أَخِيكَ عَلَى أَحْسَنِهِ حَتَّى يَأْتِيكَ مِنْهُ مَا يُغْلِبُكَ وَلَا تَنْظُنَّ بِكَلِمَةٍ خَرَجَتْ مِنْ أَخِيكَ سُوءاً وَأَنْتَ تَجِدُ لَهَا فِي الخَيْرِ مَحْمُولاً...» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۷۲، ص. ۱۹۶)

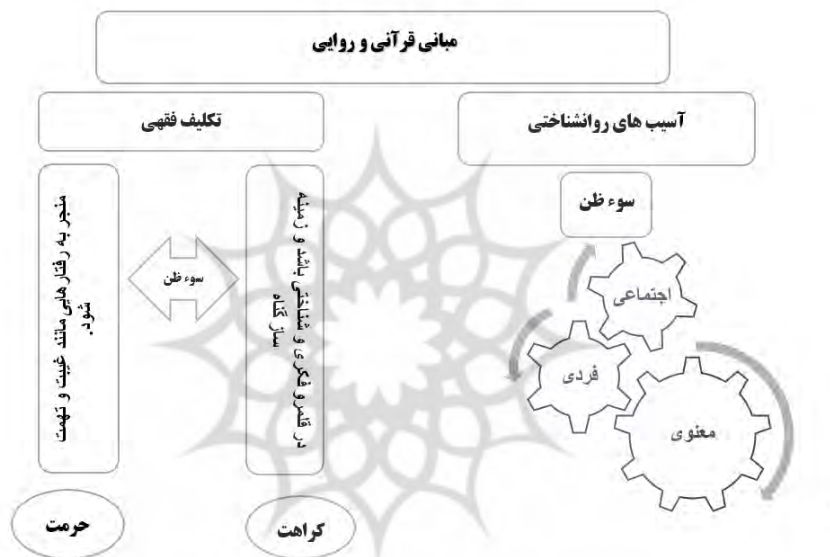
زمانی که شواهدی بر خلاف آن وجود نداشته باشد، به نیکی تفسیر کرد. در اینجا تأکید بر حسن ظن نسبت به برادران دینی است و امام به روش‌هایی برای مقابله با سوءظن اشاره می‌کند، از جمله اینکه باید به احتمال‌های مثبت در مورد سخنان دیگران توجه کرد و احتمالات منفی را کنار گذاشت. این نگرش موجب تقویت محبت و دوستی در جامعه می‌شود و زمینه همکاری بر اساس اعتماد را افزایش می‌دهد. افرادی که دچار سوءظن هستند، معمولاً منزوی‌اند و از دیگران دوری می‌کنند، که این امر باعث کاهش آرامش و بهره‌مندی آن‌ها از کمک‌های دیگران می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۹۶).

فراز دوم روایت که می‌فرماید: «وَلَا تَطُنَّنَّ بِكَلِمَةٍ خَرَجَتْ مِنْ أَخِيكَ سُوءًا وَأَنْتَ تَجِدُ لَهَا فِي الْخَيْرِ مَحْمُولًا» در بر دارنده این مفهوم است که امور دیگران را شنیدید یا ملاحظه کردید، بر بدی حمل نکنید؛ درحالی‌که دلیل و توجیه بهتری وجود دارد؛ بنابراین احسن در «عَلَى أَحْسَنِ» احسن نسبی است آن ظنی که بهتر است مقابل شر است. امر در روایت نسبت به «عَلَى أَحْسَنِ» در واقع این‌گونه می‌شود که «احسن» مقابل «غیر حسن» واجب است و «احسن» مقابل «حسن» مستحب است. در حقیقت این روایت راهکاری برای کنترل افکار منفی است، در مواضعی که می‌توان تعبیر و تفسیرهای متعدد داشت، بهترین تفسیر و تعبیر را داشته باشید. در اینجا نیز امر بر حسن ظن - نقطه مقابل سوء ظن - به عنوان یا امر ذهنی و شناختی شده است و اگر نتوانیم بگوییم وجوب حسن ظن فکری و شناختی را می‌رساند حداقل استحباب آن را بیان می‌دارد.

د) لَا تَطُنَّنَّ بِكَلِمَةٍ خَرَجَتْ مِنْ أَحَدٍ سُوءًا وَأَنْتَ تَجِدُ لَهَا فِي الْخَيْرِ مُحْتَمَلًا؛ هرگاه سخنی از شخصی سر زد و تو می‌توانی برای آن توجیه خوبی بیابی، به آن گمان بد مبر. (نهج البلاغه: ح ۳۶۰) این حدیث شریف نیز از گمان بد به عنوان یک امر جوانحی نهی کرده است، بدین معنا که انسان تمام احتمالات را درباره سخن یا عمل دیگران مورد توجه قرار دهد و هر آنچه که مناسب حسن ظن است را مورد توجه قرار دهد و گمانها و احتمالات سوء را از فکر و ذهن خود دور سازد. این عمل محبت و دوستی و مودت در میان افراد جامعه را گسترش می‌دهد و از پراکندگی و سلب اعتماد جلوگیری می‌کند، در نتیجه زمینه‌های همکاری که بر پایه اعتماد قرار دارد بیشتر گردیده و خیرات و برکات بهره فرد و جامعه می‌شود. افرادی که گرفتار سوءظن هستند غالباً منزوی‌اند و تمایل کمتری به برخورداری از حمایت اجتماعی دارند (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۲۱۵) افراد بدبین از همه دوری می‌کنند تحمل کمتری برای کنار آمدن با مشکلات دارند، توانایی کمتری برای مقابله با استرس

دارند و بیشتر در معرض افسردگی و اختلالات اضطرابی قرار دارند. (فرین، ۱۳۹۰)

ه) پیامبر اسلام فرموده اند: «خداوند متعال، تعرض به جان و مال مسلمان و سوژن و گمان بد بردن به او را حرام فرموده است.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷۵، ص. ۲۰۱)^۱ این حدیث شریف نیز ناظر بر حرمت سوء ظن دارد. در اینجا ابتدا به دو عمل جوارحی تعرض به جان و مال را بیان داشته و سپس حرمت سوء ظن را بیان می‌کند؛ به ذهن چنین متبادر می‌شود که این حدیث شریف حرمت ظنونی که منجر به افعال و رفتار ناپسندی چون تعرض به جان و مال است را شامل می‌شود، اما او در اینجا واو عطف است.

نتیجه‌گیری

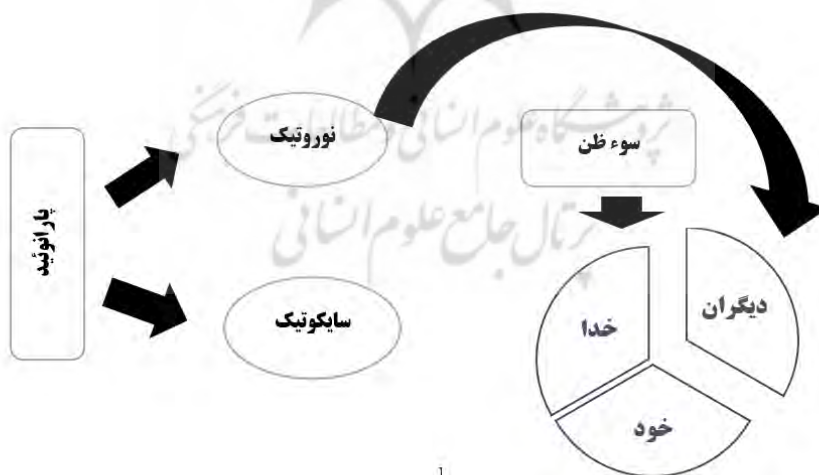
پژوهش حاضر با هدف بررسی مبانی فقهی حدود مسئولیت بدگمانی اخلاقی در مبتلایان به پارانوئید گامی در راستای بررسی مسائل اخلاقی فقهی برداشته است. فقه الاخلاق اصطلاحی است که امروزه به ادبیات علمی افزوده شده است، هر چند مفهوم دقیقی برای آن ارائه نشده است، اما در این شاخه از فقه، مباحث فقهی راجع به موضوعات اخلاقی مطرح می‌شود. امروزه در روانشناسی مثبت‌گرا،

۱. إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى حَرَمَ مِنَ الْمُسْلِمِ دَمَهُ وَ مَالَهُ وَ أَنْ يُظَنَّ بِهِ ظَنُّ السَّوِّءِ.

منش‌های اخلاقی عامل شادکامی و سلامت روان شناخته شده است. و بی تردید یکی از عوامل مهم در ابتلا به امراض و اختلالات روانی دوری از فضائل اخلاقی است. مطالعه میان رشته‌ای روانشناسی فقهی، روانشناسی و تربیتی پژوهش حاضر در گام نخست بیانگر اینست که فقه الاخلاق برای دست یافتن به هدف تربیت تلاش دارد انسان هدفمند و تکلیف مدار را به در ابعاد شناختی، گرایشی و رفتاری به تکلیف و مسئولیت خود در موضوعات مختلف تربیتی - روانشناختی آگاه سازد.

یافته‌های پژوهش تایید کرد پارانوئید در علم روانشناسی اختلالی طیفی است که از شدت و ضعف برخوردار است. در نوع شدید (پارانوئید سایکوتیک) به دلیل اینکه اختیار و اراده انسان در آن دخالت ندارد فقه ورود نمی‌کند و از بحث پژوهش خارج شد. اما در نوع ضعیف آن (پارانوئید نوروتیک) که در دایره اختیار انسان جای دارد - و اگر درمان نشود بتدریج شدت می‌یابد و آسیبهای زیستی، روانی و اجتماعی را در پی دارد - فقه نظر دارد. می‌توان گفت: قلمرو فقه الاخلاق رفتارهای جوانحی و درونی نیز است. می‌بایست برخی از شناخت‌ها و باورها که منشا انحرافات اخلاقی دیگر هستند با تجزیه و تحلیل روانی و شناختی شناسایی و اصلاح و بازسازی شوند و به اصطلاح این عوامل را از مرحله ناخودآگاه ذهن به مرحله خودآگاه منتقل ساخت زیرا این نکته در درمان انحرافات اخلاقی اهمیت بسزایی دارد و مسئولیتی را برای جامعه مسلمین ایجاد می‌کند.

پژوهش با مفهوم شناسی لغوی و اصطلاحی و بررسی و تحلیل ویژگیهای شناختی، گرایشی و رفتاری پارانوئید و سوء ظن بیانگر اینست که پارانوئید نوروتیک با سوء ظن به دیگران تطابق معنایی دارد.

دستاورد مهم پژوهش استنباط مسئولیت افراد در لزوم پرهیز از سوء ظن و داشتن حسن ظن از آیات متعدد در روابط اجتماعی بود. آیه ۱۲ سوره نور به صراحت به مؤمنان می‌گوید که چرا به یکدیگر حسن ظن نداشته و بر اساس شایعات قضاوت می‌کنند. این آیه به‌عنوان سرزنش برای سوء ظن عمل می‌کند و نشان می‌دهد که سوء ظن به دیگران نه تنها نادرست است، بلکه بر اساس اصول اخلاقی و فقهی قابل‌پذیرش نیست. همچنین، آیه ۳۶ سوره اسراء نهی از پیروی از چیزهایی که به آن علم نداریم را بیان می‌کند، که به‌طور غیرمستقیم بر اهمیت حسن ظن تأکید دارد. آیه ۸۳ سوره بقره نیز دعوت به گفتن سخن نیکو می‌کند و نشان می‌دهد که زبان می‌تواند ابزاری برای پرورش افکار مثبت و حسن ظن باشد. این یافته‌ها به‌روشنی نشان دادند که قرآن کریم نه تنها به رفتارهای بیرونی بلکه به نگرش‌های درونی و اخلاقی مؤمنان تأکید دارد و به پرهیز از سوء ظن در روابط اجتماعی دعوت می‌کند.

پژوهش در بخش روایی نیز بیانگر اینست که روابط میان فردی و اجتماعی سالم نه تنها در سایه حسن ظن و پرهیز از سوء ظن شکل می‌گیرد بلکه از روایات بدست می‌آید که برداشت نیکو از رفتار ناخوشایند دیگران با نگرشی اعتدالی و عاقلانه روابطه انسان با خدا، خود و دیگران بهبود می‌بخشد و سلامت معنوی، فردی و اجتماعی را در پی دارد. وقتی افراد در روابط اجتماعی خود از سوء ظن دوری می‌جویند، امنیت روانی بیشتری را تجربه می‌کنند، اضطراب آنها کاهش می‌یابد، با خوش بینی به وقایع و اتفاقات می‌نگرند و در بعد اجتماعی، روابط میان فردی بادوام و آرامش بخش شکل می‌گیرد. در زمینه روابط خانوادگی آرامش و آرامش‌گری تحقق می‌یابد، عزت نفس و احساس امنیت بیشتری ادراک و سطح رضایت بالا می‌رود.

منابع

- قرآن، ترجمه محمد مهدی، فولادوند (۱۳۷۶)، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- دشتی، محمد، شریف رضی، محمد بن حسین، و علی بن ابی طالب (ع)، امام اول. ۱۳۷۹. نهج البلاغه. ج. ۱ - قم - ایران: مشهور.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۲ ش). الخصال. محقق: علی اکبر غفاری. قم: نشر جامعه مدرسین.
- ابن مسکویه، ابوعلی احمد بن محمد بن یعقوب. (بی تا). تهذیب الأخلاق و تطهیر الأعراق. دریافت شده از: <https://lib.efatwa.ir/>
- اعرافی، علیرضا و موسوی، سید نقی. (۱۳۹۰). گسترش موضوع فقه نسبت به رفتارهای جوانحی. فقه، ۱۸(۷۰)، ۸۷-۱۳۰.
- اعرافی، علیرضا (۱۳۹۷). فقه روابط اجتماعی / حسن ظن و سوء ظن. _____ (۱۳۸۷). فقه تربیتی (جلد ۱). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- انصاری، مرتضی. (۱۴۳۷ ق). فرائد الاصول. محقق: عباسعلی زارعی سبزواری. قم: ذوی القربی.
- جمعی از نویسندگان. (بی تا). دانشنامه امام سجاد (ع). دریافت شده از: <https://www.ghbook.ir/index.php?option>
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر. (۱۴۲۰ ق). تحریر الأحكام الشرعية علی مذهب الإمامية: موسوعة فقهية كاملة مشحونة بالتخريج والتفريع. قم: مؤسسة الإمام الصادق (ع).
- الراغب الأصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دار القلم.
- ریسی، محمدرضا، اصغر نژاد فرید، علی اصغر، جهان، فائزه و معاضدیان، آمنه. (۱۴۰۱). مقایسه اثربخشی درمان شناختی رفتاری بر بستر پیام رسان آنلاین متنی (واتساپ) و درمان شناختی رفتاری حضوری بر افسردگی مداوم. مطالعات ناتوانی، ۱۲(۰)، ۰-۰. SID. <https://sid.ir/paper/fa1122331>.
- شجاعی، محمد صادق. (۱۳۹۵). نگاهی به مفهوم شخصیت در منابع اسلامی. اسلام و پژوهش‌های روانشناختی، ۲(۲)، ۵۱-۶۱.
- شجاعی، محمد صادق. (۱۴۰۳). روانشناسی اسلامی (مبانی، تاریخچه و قلمرو) (چ ۴). قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- صادقی، محمد. (۱۴۰۶ ق). الفرقان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات فرهنگ اسلامی.

- طباطبائی، محمد حسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان (چاپ ۵). قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
- _____ (۱۳۷۸). ترجمه تفسیر المیزان (جلد ۱۸). قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۸۹). ترجمه فارسی تفسیر تبیان. مترجمان: حسین نوری و محمد مفتاح. تهران: انتشارات فارابی.
- طریحی، فخرالدین. (بی تا). مجمع البحرین (جلد ۶). قم: انتشارات مرتضوی.
- عاملی، زین الدین. (۱۳۹۱ق). کشف الریبه (چاپ سوم). تهران: انتشارات مرتضوی.
- عبدالمنعم، محمود عبدالرحمن. (۱۳۷۸-۱۴۱۹). معجم المصطلحات و الألفاظ الفقهية (۳ جلد). قاهره - مصر: دار الفضيلة.
- علم الهدی، سید مرتضی. (۱۳۷۶). الذریعه الی اصول الشریعه. مترجم: ابوالقاسم گرجی. ج ۲. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰). تفسیر العیاشی (هاشم رسولی، مصحح). ج ۱. تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (بی تا). العین. ناشر: دار و مکتبه الهلال. دریافت شده از <https://lib.eshia.ir/>
- فریمن، جیسون و فریمن، دنیل. (۱۳۹۰). روان شناسی بدینی. مترجم: ملک دخت قاسمی نیک منش. تهران: انتشارات قانون مدار.
- فیض کاشانی، محمد حسن. (۱۳۳۹). مهجبه البیضاء. تهران: مکتبه الصدوق.
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۴۱۲ق). قاموس قرآن (چاپ ششم). قم: ناشر دار الکتب الاسلامیه.
- کلینی، ابی جعفر محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). اصول کافی. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- کمالوند، سولماز. (۱۴۰۳). درمان CBT برای اختلال شخصیت پارانوئید. (PPD) دریافت شده از <https://ravanerooz.com/>
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دارالأحیاء التراث.
- محقق، احمد. (۱۳۹۴). تأملی در ادله شیخ انصاری (ره) بر اصالت عدم حجیت ظن. دریافت شده از <https://feghahat.com/>
- المشکینی، علی. (۱۳۸۶). اصطلاحات الأصول و معظم أبحاثها. قم: نشر الهادی.

- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۴). اخلاق در قرآن. قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).
- _____ (۱۳۹۰). پیام امام. ج ۱۹، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)
- نراقی، احمد بن محمد مهدی. (بی تا). معراج السعادة. قم: انتشارات هجرت.
- نراقی، محمد مهدی. (۱۳۸۶). جامع السادات. چاپ هشتم. قم: انتشارات اسماعیلیان.
- نوری الطبرسی، حسین بن محمد تقی. (۱۳۶۶). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: موسسه آل البيت (ع).
- هدایی، فرخ. (۱۳۸۵). بررسی حسادت از نظر فقه و جرم شناسی. فصلنامه دادرسی، شماره ۵۹، ۳-۳۵
- American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.) (DSM-5). Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.
- American Psychiatric Association. (2022). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed., text rev.). <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425787>
- Ball, B. (1998). (Original source not provided; hypothetical title based on citation).
- Bora, E., & Berk, M. (2016). (Original source not provided; hypothetical title based on citation).
- Boland, R., Verduin, M., & Ruiz, P. (2020). Kaplan & Sadock's synopsis of psychiatry (12th ed.). Wolters Kluwer.
- Frith, C. D., & Frith, U. (2006). (Original source not provided; hypothetical title based on citation).
- Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (2017). Social cognition: From brains to culture (3rd ed.). Sage Publications.
- Sampson, R. J. (2007). (Original source not provided; hypothetical title based on citation).
- Freeman, D. (2007). Suspicious minds: The psychology of persecutory delusions. *Clinical Psychology Review*, 27(4), 425-457.
- Freeman, D., Pugh, K., & Garety, P. (2020). Paranoia: The Science of Fear. Cambridge University Press.
- Fuchs, C., Silveira, S., Meindl, T., Musil, R., Auster Schmidt, K. L., Eilert, D. W., Müller, N., Engel, R., Reiser, M., Driessen, M., Beblo, T., Meindl, T., & Hennig-Fast, K. (2024). Two sides of theory of mind: Mental state attribution to moving shapes in paranoid schizophrenia is independent of the severity of positive symptoms. *Brain Sciences*, 14(5), 461.
- Hollis, C. (2021). Acute paranoia and psychotic disorders. *Psychiatry Research*, 297, 113679.

- So, S. H., Chau, A. K. C., Gaudiano, B. A., Ellett, L., Lincoln, T. M., Morris, E. M. J., & Kingston, J. L. (2024). The relationship between risk perception, anxiety and paranoia – A predictive model in a community sample. *Journal of Mood & Anxiety Disorders*. <https://www.journals.elsevier.com/journal-of-mood-and-anxiety-disorders>
- Neidhart, M., Mohnke, S., Vogel, B. O., & Walter, H. (2024). The architecture of paranoia in the general population: A self-report and ecological momentary assessment study. *Schizophrenia Research*, 271, 206-219. <https://doi.org/10.1016/j.schres.2024.05.021>
- Kaplan, H. I., & Sadock, B. J. (2017). *Psychiatry: The Biologic Foundations* (10th ed.). Wolters Kluwer.
- Muench, J. (2022). Acute paranoia and psychotic features in schizophrenia. *Journal of Clinical Psychiatry*, 83(7), 310-315.
- Sadock, B. J., & Sadock, V. A. (2015). *Kaplan and Sadock's comprehensive textbook of psychiatry* (10th ed.). Lippincott Williams & Wilkins.
- McNeill, D. (1992). *Hand and mind: What gestures reveal about thought*. University of Chicago Press.

